VIDYA VIKAS EDUCATION SOCIETY HINGANGHAT'S

VIDYA VIKAS ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, SAMUDRAPUR DISTRICT: WARDHA 442305

(Affiliated to R.T.M. Nagpur University, Nagpur, Maharashtra)

ORGANIZED

TWO DAYS

INTERDISCIPLINARY NATIONAL E-CONFERENCE

ON

"CONTEMPORARY ASPECTS IN HUMANITIES, SOCIAL SCIENCE AND COMMERCE"

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms. **Tai Babarao Uke, Smt.Radhabai Sarda Arts, Commerce & Science College, Anjangaon Surji.**has participated in Two Days Interdisciplinary National E-Conference on **"Contemporary Aspects in Humanities, Social Science and Commerce"**, organized on 3rd and 4th January 2024 Days- Wednesday and Thursday.

He/She has Published/Presented a research paper entitled : **सहकार क्षेत्र आव्हाने आणि उपाय**

Convener
Mr. Ganesh Bele
Assistant Professor

Co-Convener
Dr. Pramod Alone
Librarian

Organizer
Dr. Kishorchandra Rewatkar
Principal

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

● वर्ष : ९१ ● डिसेंबर २०२३ ● पुरवणी विशेषांक १६

G20

भारत 2023 INDIA

॥ श्री विश्वनाथो विजयते ॥

स्थापना : ९ जानेवारी १९२७

प्रकाशक : इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

३६ मराठा आरक्षण : महाराष्ट्राच्या राजकारणातील एक समस्या - डॉ.विलास टाले, बुलढाणा ---- १५७

३७ कौटुंबिक हिंसाचार, प्रतिबंधक कायदे व उपाययोजना : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन
- डॉ.उल्हास राठोड, कारंजा, जि.वर्धा ---------------------------------- १६२

३८ मराठा आरक्षण : एक चळवळ - डॉ.विनोद गायकवाड, शेगाव, जि. बुलढाणा ---------- १६६

३९ पर्यावरण समस्या आणि भारतीय राजकारण - डॉ.विनोद मुडे, वडनेर, ता.हिंगणघाट, जि.वर्धा. - १७०

४० डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषिविषयक विचार
- डॉ.विठ्ठल धिनमिने, वडनेर, ता.हिंगणघाट, जि.वर्धा ----------------------- १७५

४१ भारतातील ग्रामीण आर्थिक विकासामध्ये गौण वनउपजाचे महत्व
- १)प्रा.युवराज जांभुळकर, २)डॉ.एन.जी.उमाटे, भद्रावती, चंद्रपूर ----------------- १७९

४२ जळगाव जिल्ह्यातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास
- डॉ.विनोद नन्नवरे, जळगाव ------------------------------------- १८३

४३ महिलांमधील अंधश्रद्धेचा कुटुंबावर होणारा प्रभाव
- १) प्रा.विरेनकुमार खोब्रागडे, २) डॉ. रणधीर साठे, चंद्रपूर. ------------------ १९०

४४ प्राचीन भारताच्या आर्थिक जिवनातील स्थित्यंतरे (इ.स. पुर्व सहावे शतक)
- डॉ.विशाल दौलतकर, राळेगाव ------------------------------------ १९४

४५ ग्रंथालयातील अभिलेखांचे शत्रू आणि उपाययोजना : एक चिकित्सक अध्ययन
- १)प्रा.विनायक नाकतोडे, २)डॉ.रमणिक लेनगुरे, नागपूर --------------------- १९८

४६ सहकार क्षेत्र आव्हाने आणि उपाय - डॉ.ताई उके, अंजनगाव सुरजी, जि.अमरावती. -------- २०३

४७ आधुनिक मराठी समीक्षासिद्धान्त - डॉ.विजय रैवतकर, आरमोरी ------------------ २०८

४८ आधुनिक समाजात महिलांचे योगदान : एक अवलोकन
- डॉ.विठ्ठल चव्हाण, देसाईगंज, जि.गडचिरोली. -------------------------- २१२

४९ सद्यस्थितीत महात्मा गांधीच्या स्त्री विषयक विचारांची प्रासंगिकता
- डॉ.विठोबा चंदनखेडे, समुद्रपूर, जि.वर्धा. ------------------------------ २१६

५० भारतीय राज्यव्यवस्थेत महिलांचे प्रतिनिधीत्व : एक वास्तव
- डॉ.विजया राऊत, मोहाडी, जि.भंडारा ------------------------------- २२०

५१ भारतातील बेरोजगारीच्या समस्यांचे विश्लेषण व उपाय
- डॉ.गजानन सोमकुंवर, खापरखेडा, जि.नागपूर --------------------------- २२६

५२ विवेकानंदांचे भारतदेशा बाबत विचार - डॉ.प्रविण करंजकर, वडनेर, जि.वर्धा ---------- २३०

ISSN No. 2394-5990

सहकार क्षेत्र आव्हाने आणि उपाय

डॉ. ताई बाबाराव उके
प्राध्यापक आणि वाणिज्य विभाग प्रमुख
Email id :- uketaib@gmail.com, मो. नं.- ९५१८५७३७१०, ९३२५५१५५३२
श्रीमती राधाबाई सारडा कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, अंजनगाव सुर्जी जि. अमरावती

सारांश :

देशात जुलै १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरणांचा अवलंब करण्यात आला. उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून आपली देशाची अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी संलग्न करण्याच्या प्रक्रियेने वेग घेतला. त्यामधून निर्माण झालेल्या खुल्या अर्थव्यवस्थेमुळे देशातील सहकार चळवळी समोर आव्हाने निर्माण झाली.

बीज शब्द :

सहकार क्षेत्र, भांडवल, बाजारपेठ, व्यवस्थापन, ग्राहक

प्रस्तावना :

उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण या तत्वांना अर्थव्यवस्थेत महत्व प्राप्त झाले आहे. सरकारने अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप करू नये, बाजार यंत्रणेनुसार अर्थव्यवस्था वालविली जावी. बाजार यंत्रणा किंवा किंमत यंत्रणा अर्थव्यवस्थेतील सर्व प्रकारच्या समस्या सोडू शकते. या वेचारातून जगातील बहुतेक देशांमध्ये जागतिकीकरणाचे तत्व स्वीकारण्यात आले. प्रत्येक देशाची अर्थव्यवस्था जगातील इतर देशाच्या अर्थव्यवस्थेशी जोडली जाण्याच्या प्रक्रियेतून जागतिक अर्थव्यवस्था उदयास येते. औद्योगिक क्रांती, वाहतूक व दळणवळणाच्या क्षेत्रात झालेले क्रांतिकारक बदल, माहिती व तंत्रज्ञानातील प्रगती यामुळे प्रत्येक देशातील राहणीमान व जीवनमानात बदल होतो. नागरिकांच्या गरजा बदलतात आणि अशा बदललेल्या गरजा व वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी प्रत्येक देशाला जगातील दुसऱ्या देशांबरोबर आर्थिक व्यवहार करणे आवश्यक असते. सरकारने स्वीकारलेल्या या जागतिकीकरणाच्या धोरणाचे अर्थव्यवस्थेवर विविध परिणाम झाले. सहकार क्षेत्र सुद्धा याला अपवाद राहिले नाही.

जागतिक अर्थव्यवस्थेमुळे जगातील प्रगत आणि अप्रगत [illegible] यांच्यामध्ये स्पर्धा निर्माण होते. या स्पर्धेचे काही [illegible]ाले, काही वाईट परिणाम होतात. प्रामुख्याने प्रगत देशांना स्पर्धेचा फायदा होतो. अप्रगत राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्थेवर ही प्रतिकूल परिणाम होतात. प्रामुख्याने प्रगत देशांना या [illegible]र्धेचा फायदा होतो. अप्रगत राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्थेवर काही प्रतिकूल परिणाम होतात. जागतिक अर्थव्यवस्थेचा अंगीकार केल्यानंतर देशातील सहकार चळवळीवर सुद्धा काही अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम झाले. भविष्यात सहकारी चळवळीला स्वबळावर विकास साधावा लागेल इतकेच नव्हे तर खाजगी क्षेत्राशी यशस्वीपणे स्पर्धा करावी लागेल. त्यासाठी सहकारी क्षेत्राला कार्यक्षमता व स्पर्धा क्षमता वाढवून जागतिकीकरणाचे आव्हान स्वीकारावे लागेल. सहकार क्षेत्रासमोर अनेक प्रश्न, समस्या व आव्हाने निर्माण झाली.

संशोधन पद्धती :

वेगवेगळी पुस्तक आणि वेबसाईटवरून माहिती घेऊन पेपर लिहिला आहे.

सहकार क्षेत्रापुढील आव्हाने :

वाहतूक, दळणवळण व उत्पादन पद्धतीमध्ये झालेली प्रगती तसेच माहिती व तंत्रज्ञान क्षेत्रात झालेला क्रांतिकारक बदलामुळे प्रत्येक देशाची अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेची संलग्न करणे गरजेचे झाले. आपल्या देशात सुद्धा जुलै १९९१ मध्ये तत्कालीन अर्थमंत्री डॉ.मनमोहन सिंग यांनी नवीन आर्थिक धोरणांचा अंगीकार करण्याचे जाहीर केले त्यानुसार उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण या प्रक्रियांचा अवलंब करण्यात आला सरकारचा अर्थव्यवस्थेमधील हस्तक्षेप कमी करणे, खाजगी व्यक्ती व संस्थांचा सहभाग वाढविणे, दुसऱ्या देशातील वस्तू, सेवा, भांडवल, तंत्रज्ञान व श्रम यांच्यासाठी आपली अर्थव्यवस्था मुक्त करण्याच्या प्रक्रियेतून सुरू झाली. यामधून स्पर्धेची परिस्थिती निर्माण झाली. या स्पर्धेचा उत्पादक, ग्राहक, कामगार, गुंतवणूकदार या सर्वांना फायदा झाला. परंतु ही स्पर्धा दोन असमान प्रतिस्पर्ध्यांमध्ये निर्माण झाली. विकसित देश व प्रगत व्यक्ती यांना या स्पर्धेचा फायदा झाला. अप्रगत व कार्यक्षम व्यक्ती आणि संस्था यांच्यावर अशा स्पर्धेचे प्रतिकूल परिणाम होतात. अर्थव्यवस्थेमधील वरील बदलांमुळे देशातील सहकार क्षेत्र किंवा चळवळीपुढील खालील वेगवेगळी आव्हाने निर्माण झाली आहेत. ती आव्हाने पेलवण्याची कुवत सहकारी संस्थांमध्ये असली पाहिजे.

१) भाग भांडवल उभारणी : सहकारी संस्थांची स्थापना मर्यादित साधनसामग्री असणाऱ्या व्यक्तींकडून केली जाते. म्हणजेच सभासद हे फार मोठ्या प्रमाणात संस्थेला भांडवल पुरवठा करू शकत नाही. तसेच सहकारी संस्थांमधील गैरव्यवहार व अकार्यक्षमतेमुळे सहकारी संस्थांची विश्वासार्हता कमी झालेली दिसून येते. यामुळे भाग भांडवलात वाढ घडवून आणणे अवघड झाले आहे. कंपनी संघटन प्रकारामध्ये व्यावसायिक हेतू व नफा मिळविण्याचे मुख्य उद्दिष्टा असल्यामुळे भागधारकांकडून सहजतेने मोठ्या प्रमाणात भांडवल उभारणी केली जाते. परंतु सहकारी संस्थांना आवश्यक तेवढा प्रमाणात भाग भांडवल उभारणी करण्याचे आव्हान निर्माण झाले आहे.

२) वाढता उत्पादन खर्च : सहकारी संस्थांमार्फत उत्पादन प्रक्रियेमध्ये परंपरागत व श्रम प्रधान उत्पादन तंत्राचा वापर केला जातो. श्रमप्रदान उत्पादन तंत्र म्हणजे उत्पादनासाठी आधुनिक यंत्रसामग्री व भांडवली साधनांचा वापर करण्याऐवजी मोठ्या प्रमाणात मनुष्यबळाचा वापर करणे होय. तसेच सहकारी संस्थांच्या एकूण उत्पादनाचे प्रमाणही कमी असते. त्यामुळे मोठ्या कंपन्यांच्या तुलनेत सहकारी संस्थांच्या उत्पादन खर्चाचे प्रमाण जास्त असते. वाढता उत्पादन खर्च हे सहकार क्षेत्रात पुढील एक आव्हान आहे. सहकारी संस्थांना बदलत्या काळानुरूप स्वतःचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी नवनवीन तंत्रज्ञान, उत्पादनाच्या नवीन पद्धती, संशोधनाचा वापर इत्यादी कडे दुर्लक्ष करता येणार नाही.

३) बाजारपेठ विस्तार : मोठे उद्योग व कंपन्या प्रचंड प्रमाणात वस्तूचे उत्पादन करतात, उत्पादनात विविधता असते जाहिरातीवर मोठ्या प्रमाणात खर्च केला जातो म्हणून त्यांच्या वस्तूच्या बाजारपेठेचा सतत विस्तार होत आहे. परंतु सहकारी संस्था भांडवलाच्या कमतरतेमुळे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करू शकत नाही. त्यांचे उत्पादन बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या उत्पादनाशी स्पर्धा करू शकत नाही. सहकारी संस्थांना जागतिकीकरणाशी लढा देण्यासाठी बाजाराभिमुख तत्वांचा अवलंब व बदलत्याँ परिस्थितीशी जुळवून घेणे आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत उतरण्याची क्षमता सहकारी संस्थांना निर्माण करावी लागेल. त्याचबरोबर सतत बाजारपेठांचे संशोधन केले पाहिजे. मात्र तसे न होता बाजारपेठेचा विस्तार करणे तर दूरच राहिले आहे. सहकारी संस्थांना स्थानिक बाजारपेठ टिकून ठेवणे सुद्धा कठीण होत चालले आहे.

४) कमी व बंद होत असलेले शासकीय अनुदान व मदत : सुरुवातीला सहकार चळवळीच्या विकासासाठी सरकारकडून वेगवेगळ्या प्रकारे मदत केली जात असे. सहकारी संस्थांचे भाग खरेदी करणे, त्यांच्या कर्जरोख्यांची हमी घेणे, सहकारी संस्थांना कर भरण्यामध्ये सवलत देणे, अनुदान देणे इत्यादी. परंतु जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेनंतर सरकारकडून केल्या जाणाऱ्या मदतीमध्ये कपात करण्यात आली तर काही सवलती व अनुदाने बंद करण्यात आली. त्यामुळे सहकारी संस्थांना सरकारच्या मदतीवर अवलंबून राहावे लागते. सहकारी सहाय्याशिवाय विकास साधण्याची कुवत सहकारी क्षेत्राला निर्माण करावी लागेल.

५) गुणात्मक विकासाकडे दुर्लक्ष : स्वातंत्र्योत्तर काळात शासनाने दिलेले प्रोत्साहन आणि मदतीमुळे तसेच सहकार क्षेत्रातील नेतृत्वाने केलेल्या निःस्वार्थी प्रयत्नांमुळे सहकार चळवळीचा संख्यात्मक विकास झाला परंतु गुणात्मक विकास दुर्लक्षितच राहिला. मीपन्न अर्थव्यवस्थेच्या धोरणामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये तीव्र स्पर्धा निर्माण झाली आहे. अशा परिस्थितीत सहकार क्षेत्राचा गुणात्मक विकास घडून आणण्याचे आव्हान निर्माण झाले आहे.

६) व्यवस्थापनाचा दुय्यम दर्जा : देशातील मोठे उद्योग, कंपन्या तसेच बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे व्यवस्थापन तज्ञ, अनुभवी, प्रशिक्षित, उच्चशिक्षित व्यवस्थापकांमार्फत केले जाते. परंतु सहकारी संस्थांकडे असलेल्या मर्यादित भांडवलामुळे व्यवस्थापन करण्यासाठी कुशल मनुष्यबळाचा वापर करणे शक्य होत नाही. त्यामुळे तुलनेने व्यवस्थापनाचा दर्जा दुय्यम असतो हे सुद्धा सहकार क्षेत्रापुढील एक आव्हान आहे.

७) संघटनात्मक प्रयत्न : अत्यंत मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करणाऱ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या, मोठे उद्योग आर्थिक दृष्ट्या सक्षम आहेत. त्यांच्या उत्पादनाचे प्रमाण प्रचंड आहे. त्यामुळे कोणतीही एक सहकारी संस्था बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची स्पर्धा करू शकत नाही. त्यासाठी सहकारी संस्था आर्थिक दृष्ट्या सक्षम करणे व सहकारी संस्थांची संघटनात्मक शक्ती वाढविण्याचे आव्हान निर्माण झाले आहे. दुर्बल व अर्थक्षम नसलेल्या सहकारी संस्थांचे विलीनीकरण करून मोठ्या व अर्थक्षम सहकारी संस्थांची निर्मिती करण्यासाठी संघटनात्मक रचना दृढ होताना दिसत आहे.

८) ग्राहकांचे समाधान : स्पर्धात्मक बाजारपेठेत ग्राहक हा राजा असतो, मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करणाऱ्या कंपन्या वस्तूंची कमीत कमी किंमत आकारून चांगल्या

ISSN No. 2394-5990

दर्जाच्या वस्तूंचा पुरवठा करतात आणि ग्राहकांना आकर्षित करण्यात यशस्वी होतात. त्यामुळे सहकारी संस्थांचा ग्राहक दुरावत चालल्याचे दिसून येत आहे. अशा ग्राहकांचे समाधान करून त्यांना टिकवून ठेवण्याचे आव्हान सहकार क्षेत्रासमोर आहे.

९) ग्रामीण विकासातील सहभाग : सहकार चळवळीची ग्रामीण भागाच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. परंतु मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे सहकार चळवळीचे अस्तित्वच धोक्यात आले आहे. सहकारी संस्थांच्या मुख्य व्यवसायाबरोबरच ग्रामीण भागाच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक विकासासाठीचे प्रयत्न कमी होत आहेत.

१०) वाढता राजकीय हस्तक्षेप : लोकशाही जीवन पद्धतीमध्ये राजकीय हस्तक्षेप प्रत्येक क्षेत्रात असतोच. परंतु काही वेळेस सहकारी संस्थांचा राजकीय फायद्यासाठी वापर करून घेण्याचा प्रयत्न होताना दिसतो. त्यामुळे सहकाराचा मूळ उद्देश बाजूला राहतो. सहकारी चळवळीला पक्षीय राजकारणापासून अलिप्त राहता आले पाहिजे व सहकारी संस्थांमधील राजकीय हस्तक्षेप कमी झाला पाहिजे. सहकारी संस्थेमध्ये राजकीय हस्तक्षेप होत असल्यामुळे याचा सहकाराच्या विकासावर प्रतिकूल परिणाम होतो.

११) कर्ज वसुली : वाढता राजकीय हस्तक्षेप व व्यावसायिक धोरणांचा अभाव यामुळे अपात्र व्यक्तींना, अयोग्य कारणांसाठी कर्ज वाटपाचे प्रमाण वाढले आहे. दिलेल्या कर्जाचा वापर योग्य कारणांसाठी न करता उपभोगासाठी किंवा अनुत्पादक कार्यासाठी केला जात असतो. सहकारी बँकांनी थकबाकी वसुलीकडे गांभीर्याने लक्ष देण्याची गरज आहे. संभाव्य बुडीत व संशयास्पद कर्जासाठी योग्य तरतूद करावी लागणार आहे. त्यामुळे कर्ज पुरवठा करणाऱ्या सहकारी बँका, पतसंस्था यांच्यासमोर थकीत कर्ज वसुलीचे मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे.

१२) आधुनिकीकरण : बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि देशातील मोठे उद्योग यांच्याबरोबर स्पर्धा करण्यासाठी व टिकून राहण्यासाठी सहकारी संस्थांना उत्पादन पद्धतीत बदल करून आधुनिकीकरणाचा संगणक व माहिती तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून आपल्या व्यवसायात त्याचा अधिकाधिक वापर करण्यात मर्यादा निर्माण होतात.

सहकार क्षेत्रापुढील आव्हानांवर उपाय :

१) कार्यक्षमता व विश्वासार्हता वाढविणे : अकार्यक्षमता व गैरव्यवहार यामुळे सहकारी संस्थांच्या व्यवसायाची पत कमी होत आहे. त्यामुळे भांडवल उभारणीवर मर्यादा आले आहेत. भागधारकांमध्ये व समाजामध्ये सहकार क्षेत्रांची विश्वासार्हता वाढविणे आवश्यक आहे. ज्यामुळे सभासद संख्या वाढविणे शक्य होऊन मोठ्या प्रमाणावर भांडवल उभारणी करणे शक्य होईल. भागधारक, समाज व गुंतवणूकदारांच्या अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी कार्यक्षमता वाढविणे आवश्यक आहे. त्यासाठी पात्र व कुशल मनुष्यबळाची नेमणूक करणे गरजेचे आहे. प्रत्येक व्यवहार व्यावसायिक निकषांच्या आधारे घेण्यात यावेत. विश्वासार्हता वाढविण्यासाठी संस्थेच्या व्यवहारांमध्ये पारदर्शकता असली पाहिजे.

२) आधुनिक तंत्रांचा वापर : सहकारी संस्था आपल्या व्यवसाय, उद्योग किंवा व्यापारामध्ये परंपरागत व श्रमप्रदान तंत्राचा वापर करतात. त्यामुळे उत्पादन खर्च वाढतो आणि वस्तूंचा दर्जा सुद्धा दुय्यम प्रतीचा असतो. आजच्या स्पर्धेच्या युगात टिकून राहण्यासाठी आधुनिक तंत्राचा वापर करणे गरजेचे आहे. नवनवीन तंत्रज्ञान आत्मसात करून आधुनिक उत्पादन साधनांचा वापर आपल्या उत्पादन प्रक्रियेमध्ये केला पाहिजे.

३) प्रभावी जाहिरातीचा अवलंब : स्थानिक बाजारपेठ टिकून ठेवणे, त्याचबरोबर आपल्या उत्पादन व सेवेची बाजारपेठ यांचा विस्तार करण्यासाठी वेगवेगळ्या जाहिरात माध्यमांचा वापर करणे, वेगवेगळ्या भाषांमधून ग्राहकांशी संपर्क साधून ग्राहक संख्या वाढविणे हा सुद्धा एक महत्त्वाचा उपाय आहे. ज्या द्वारे सहकारी संस्थांनी बाजारपेठेचा विस्तार करणे शक्य होईल.

४) आर्थिक स्वावलंबनावर भर : जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये सहकार क्षेत्राला सरकारकडून दिल्या जाणाऱ्या सवलती, मदत, अनुदाने यांचे प्रमाण कमी केले जाते. सहकारी संस्थांना कर भरण्यामध्ये दिल्या जाणाऱ्या सवलती कमी केल्या जातात. त्यामुळे सरकारी मदतीवर अवलंबून न राहता आर्थिक स्वावलंबन प्राप्त केले पाहिजे. त्यासाठी उत्पन्न व खर्चाचे योग्य नियोजन, ताळमेळ असणे आवश्यक आहे. सहकारी संस्थांनी स्व भांडवल वाढवण्याचे वेगवेगळे मार्ग शोधून त्याचा अवलंब केला पाहिजे. सहकार तत्वांच्या मर्यादेत राहून उत्पन्नाचे वेगवेगळे मार्ग सहकारी संस्थांनी शोधले पाहिजेत.

५) कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे : सहकार चळवळीचा गुणात्मक विकास होण्यासाठी सहकारी संस्थांमधील सभासद कर्मचारी यांना प्रशिक्षण देऊन, सहकाराचे शिक्षणाबरोबर

व्यावसायिक प्रशिक्षण द्यावे लागेल. त्यामुळे प्रत्यक्ष व्यवहारात सहकारी तत्वांचा अवलंब करून सहकार्य संस्थांनी गुणात्मक विकास साध्य करण्याचा प्रयत्न करावा.

६) उच्चशिक्षित, तज्ञ, अनुभवी व्यवस्थापकांची नेमणूक: सध्याच्या जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये स्पर्धात्मक बाजारपेठेतील आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी तज्ञ, कुशल व प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची नेमणूक करणे अत्यंत गरजेचे आहे. तसेच सहकारी संस्थेने आधुनिक व्यवस्थापन पद्धतीचा स्वीकार करावा.

७) संघटनात्मक बदल : सहकारी संस्था आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत आहेत. त्यांच्या उत्पादनाचे प्रमाणही अल्प आहे. परंतु बहुराष्ट्रीय कंपन्या आर्थिक दृष्ट्या बळकट आहेत. तसेच त्यांच्या उत्पादनाचे प्रमाणही प्रचंड आहे त्यामुळे कोणतीही एक सहकारी संस्था प्रचंड आकाराच्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी स्पर्धा करू शकत नाही. त्यासाठी सहकारी संस्थांनी राज्य व राष्ट्रीय पातळीवर एकत्रित येऊन आपला संघ निर्माण केला पाहिजे व आपल्या आर्थिक क्षमता वाढविली पाहिजे. जे प्रश्न एक सहकारी संस्था आपल्या पातळीवर सोडू शकत नाहीत ते प्रश्न सहकारी संघ व महासंघ यांच्या माध्यमातून सोडवण्याचा प्रयत्न करण्यात यावा.

८) ग्राहकांच्या समाधानासाठी प्रयत्न : स्पर्धात्मक बाजारपेठेत ग्राहकांचे समाधान होणे आवश्यक असते. ग्राहक हा बाजारपेठेचा राजा असतो. ग्राहकांच्या बदलत्या गरजा लक्षात घेऊन त्यांच्या समाधानासाठी कमीत कमी किमतीत चांगल्या दर्जाच्या वस्तू व सेवा पुरविल्या पाहिजेत. यासाठी सहकारी संस्थानी आपल्या कार्यक्षमतेत वाढ घडवून आणणे आवश्यक आहे. ग्राहकांच्या हितासाठी विविध योजना सुरू केल्या पाहिजेत, म्हणून सहकारी संस्थांना बाजारपेठांचे संशोधन करावे लागणार आहे व ग्राहकांना वस्तू पुरविण्याच्या पद्धतीत बदल करावा लागेल. ज्यामुळे ग्राहक व समाज सहकार क्षेत्राकडे आकर्षित होईल.

९) ग्रामीण विकासासाठी प्रयत्न : सहकार चळवळ ही ग्रामीण भागाच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आली आहे. मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे सहकार चळवळीचे अस्तित्वच धोक्यात आले आहे. परंतु सहकार चळवळीने स्वतःला स्पर्धेसाठी सक्षम बनवून ग्रामीण भागातील गरजा एक सामायिक आर्थिक प्रश्न याचा विचार करून व्यवसाय उद्योग उभारला पाहिजे आणि त्यातून ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी आपले योगदान वाढविणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागाच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक विकासासाठी विविध उपक्रमांच्या माध्यमातून प्रयत्न केले पाहिजेत. उदाहरणार्थ वृक्षारोपण, रक्तदान शिबिर, पर्यावरण संरक्षणावर संवाद, कला व क्रीडा स्पर्धांचे आयोजन, व्याख्यानांचे आयोजन इत्यादी.

१०) आधुनिक बँकिंग सुविधा : सहकारी पतपुरवठा संस्था व सहकारी बँकांनी सुद्धा राष्ट्रीयकृत व्यापारी बँका प्रमाणे आधुनिक बँकिंग तंत्रांचा वापर करावा. त्यासाठी कोअर बँकिंग, ए.टी.एम, क्रेडिट कार्ड इत्यादी आधुनिक बँकिंग सुविधा वाढविणे आवश्यक आहे. यासाठी बँकांना भांडवल क्षमता व कार्यक्षमता वाढवून पतपुरवठा क्षेत्रातील आपले स्थान टिकवून ठेवण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजे.

११) कर्ज वसुलीवर भर : सहकारी पतसंस्था व सहकारी बँकांनी व्यापारी बँकांप्रमाणे पात्र व्यक्ती व संस्थांना कर्ज वाटप केले पाहिजे. दिलेल्या कर्जाच्या वसुलीसाठी आवश्यक त्या सर्व उपाययोजना केल्या पाहिजे. वाटप केलेल्या कर्जाचा विनियोग योग्य कारणासाठी होतो किंवा नाही यावर नियंत्रण ठेवणे तसेच कोणताही भेदभाव न करता कर्जवसुलीसाठी, निःपक्षपातीपणे व कठोर कारवाई करणे आवश्यक आहे. जेणेकरून सहकारी संस्थेची थकबाकी मोठ्या प्रमाणावर वाढणार नाही.

१२) राजकीय हस्तक्षेपावर नियंत्रण : सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थापनामध्ये राजकीय नेतृत्वाचा मोठा सहभाग असतो. परंतु व्यावसायिक निर्णय घेताना राजकीय हस्तक्षेप टाळण्याचा प्रयत्न सहकारी संस्थांनी करावा. राजकीय नेतृत्वाने आपले राजकीय विचार बाजूला ठेवून सहकार चळवळीच्या विकासासाठी प्रयत्न करावेत. व्यावसायिकता, स्पर्धात्मकता, पारदर्शकता, क्षमता इत्यादी तत्वांचा अंगीकार करून सहकार क्षेत्रासमोरील आव्हानांना मात करण्याचा प्रयत्न सरकार चळवळी कडून झाला पाहिजे.

निष्कर्ष :

१) भाग भांडवल कमी प्रमाणात असल्यामुळे भाग भांडवल उभारण्याचे आव्हान निर्माण झाले आहे.
२) बदलत्या काळानुरूप स्वतःचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी नवनवीन तंत्रज्ञान, उत्पादनाच्या नवीन पद्धती, संशोधनाचा वापर इत्यादींकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही.
३) सहकारी संस्थाकडे असलेल्या मर्यादित भांडवलामुळे व्यवस्थापन करण्यासाठी कुशल मनुष्यबळाचा वापर करणे शक्य होत नाही.
४) अकार्यक्षम व गैरव्यवहार यामुळे सहकारी संस्थांच्या

ISSN No. 2394-5990

व्यवसायाची पत कमी होत आहे.

५) आजच्या स्पर्धेच्या युगात टिकून राहण्यासाठी आधुनिक तंत्राचा वापर करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१) सहकार- इयत्ता बारावी
२) महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६०
३) महाराष्ट्र सहकारी संस्था (सुधारणा) अधिनियम, २०१३
४) www Google com.